

עיון מחודש במושג "סגולת ישראל" כשיטת ריה"ל

(תגובה למאמרו של הרב עמית קולא, 'צהר' יז)

בגיליון יז של 'צהר' התפרסם מאמר של הרב עמית קולא העוסק בבירור המושג "סגולת ישראל" בשיטת ריה"ל. באותו מאמר הציג הכותב את "התפיסה המקובלת" בהבנת מושג זה בשיטת ריה"ל. על פי תפיסה זו, ציון שם, מעלתם המיוחדת של ישראל היא "פועל א-להי העובר מדור לדור, בדרך של ירושה, כמו גנטית וחוק טבעי"¹, ואין לבחירתו החופשית של האדם יכולת להשפיע עליה. המחבר הקשה על גישה זו בהבנת דברי ריה"ל כמה קושיות, ובעקבותיהן נד ממנה, והציע הבנה חלופית, על פיה הסגולה הישראלית בנויה גם מרכיבים לימודיים ותרבותיים נרכשים. לפי אותה הבנה אפשרי מצב שבו "בהיותם חוטאים הם אכן מאבדים את סגולתם העליונה"². המחבר הסכים כי הד "תפיסה המקובלת" נמצא בדבריהם של המהר"ל והרב קוק; אך ציין כי למיטב השגתו המהר"ל והרב קוק לא העמידו את ביאורם מתוך זיקה לריה"ל³.

הטענה המרכזית של מאמרנו היא כי "התפיסה המקובלת" היא גם התפיסה הנכונה בדברי ריה"ל. סגולת ישראל היא אכן חוק טבעי א-להי, המוטבע בפנימיותם של ישראל, ואין גירעון בסגולה עצמה לעולם. לא נסקור כאן את כל המקורות בספר הכוזרי העוסקים בעניין הסגולה בכלל וסגולת ישראל בפרט, וודאי שלא נוכל להרחיב את הדין במסגרת זו למכלול גישותיהם של המהר"ל והרב קוק. נשתדל להציג את הבנתנו הבסיסית בדברי ריה"ל, תוך היצמדות בעיקר למקורות שהובאו במאמר הנ"ל. נפתח את מאמרנו בהוכחת הזיקה הברורה שבין שיטת הרב קוק לבין שיטת ריה"ל בעניין הסגולה. התשובות לטיעוניו של הרב עמית כנגד "התפיסה המקובלת" שזורות בגוף המאמר ובהערותיו.

א. "סגולת ישראל" לדעת הרב קוק – טבע שאינו ניתן לשינוי

הרב קוק הגדיר את הסגולה הישראלית במילים אלו:
טבע הקדושה שבנשמת ישראל מירושת אבות⁴... והסגולה הוא כוח קדוש פנימי מונח בטבע הנפש ברצון ד', כמו טבע כל דבר מהמציאות, שאי אפשר לו להשתנות כלל⁵.

(אגרות הראי"ה ח"ב סי' תקנה, עמ' קפו)

לרב קוק, שהרבה לעסוק במושג הסגולה במובנה הא-להי המוחלט היו ללא ספק מקורות רבים לתפיסתו, ובהם, כמובן, מקורות פנימיים⁶. אמנם, הוא מציין לכל הפחות במקום אחד, שבו הוא מאריך בביאור הצד התורשתי שבסגולת ישראל, דווקא את ספר הכוזרי כמקור לשיטתו:

והנה כבר דיבר הכוזרי על עניין הסגולה שבחר השי"ת עם מעם ומקום ממקום, שאלה הם דברים נשגבים מדעת האדם...

הרב קוק מבאר באותו המאמר כי הסגולה, טרם צאתה לאור בגלוי אצל יעקב אבינו, עברה מדור לדור באופן צפון ומוסתר:

...ועל זה נאמר: "מי יתן טהור מטמא לא אחד", ודרשו חז"ל: "אברהם מתרח" וכו', שהסגולה הא-להית צפונה דווקא... עד יעקב הלכה הסגולה עדיין עלומה ומכוסה בחושך, מעורבת בתוך הרע. על

¹ 'צהר' יז, עמ' 103.

² שם, עמ' 104.

³ הע' 18, שם.

⁴ על היות מקורה של הסגולה בירושת אבות, עי' בכוזרי א, מו ; א, צה ועוד. אמנם עיין לקמן בפרק ג של מאמר זה, שאכן האבות אינם המקור היחיד לסגולת ישראל, בדבריו של ריה"ל.

⁵ ראוי לציין כי אי השתנותו של הכוח הסגולי-הפנימי משמעותה אי השתנות לגירעון, אך יש מובן שבו "כוח הכלל של כללות קדושת האומה כנסת ישראל, כל דור ודור מוסיף על הדורות הראשונים, מפני שהקדושה מצטרפת...". (אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' שסט). בדומה לזה מצוי גם במשנת המהר"ל מפראג, ואכמ"ל.

נוסיף עוד כי כוח הסגולה **בהופעתו הפרטית** יכול אף להיעלם, "אבל זה אי אפשר כ"א במי שבא למידה זו להיות, ח"ו, שונא את ישראל, ודורש רעה להם בפועל ובצפיית הלב..." (שם ח"ב, עמ' קפז). אנו עוסקים כאן בעצמותו של הכוח הסגולי, הכלל-ישראלי ולא בהופעתו או אי-הופעתו בפרטים יוצאי דופן.

⁶ עי' למשל באגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפח.

כן עוד רחל היתה נתונה בבית לבן, וכן לאה והאימהות, עד שנבחר יעקב לגמרי ויצאה הסגולה בתור בחירה, בחירה גמורה שאין אחריה העלם כלל. (שם, עמ' רסו-רסז)
הבנת הסגולה כתכונה ה"מדלגת" דורות, וצפונה גם במקומות שאינם טהורים מבוססת על דבריו של ריה"ל:

ואפשר שהיה מהם מי שלא דבק בו העניין הא-להי, כרתת, אבל אברהם בנו היה תלמיד לאבי אביו עבר, ועוד שהשיג נח בעצמו. והיה העניין הא-להי דבק בהם מאבות אבותם אל בני בנים.⁷
(כוזרי, א, צה)

ב. בין הסגולה התורשתית לבין הבחירה

כמובן, הסגולה היא צד אחד במציאות, וכנגדה עומדת הבחירה החופשית. בחירה טובה מממשת את הסגולה, ואילו בחירה מקולקלת, המתכחשת לסגולה, גורמת להיותה של הסגולה נסתרת ולא באה לידי ביטוי.⁸

עצם הרעיון כי בבני אדם שונים מונח פוטנציאל שונה נראה פשוט ומוסכם. אין האדם יכול לממש פוטנציאל שאינו קיים אצלו. הרעיון בכללותו מוזכר בספר הכוזרי כבר בדבריו של הפילוסוף, המובאים בפתיחת הספר:

לכל איש מאישי העולם סיבות שבהם יגמר... ויש איש שנשלמו סיבותיו ובא שלם... אבל השלמות הזה בכח צריך בהוצאתו לידי מעשה אל לימוד ומוסר עד שתראה התכונה על העניין אשר הוכנה לו מן השלמות והחיסרון.
(כוזרי, א, א)

נראה שריה"ל פורש כבר באמירה זו את המצע הכללי לנושא הסגולה, המבואר במהלך הספר. אמנם, בדבריו על סגולת ישראל מסביר החבר כי כוונתו למעלה מהותית-איכותית, ולא כמותית: מעלה – תפריד את בעליה פרידה עצמית, כהיפרד הצמח מן הדומם והיפרד האדם מן הבהמה.

(כוזרי, א, לט)

בביאור מדרגות המציאות במאמר הראשון (סי' לא והלאה), מדבר החבר על מדרגות הקיימות מעצם הבריאה ולא על מעלות נרכשות. עצם ההשוואה של מעלתם הנפרדת של ישראל מאומות העולם למעלות הקודמות מלמדת כי מעלה זו של ישראל היא מעלה מולדת-טבעית.⁹
בהמשך המאמר הראשון מתאר החבר את ההשתלשלות התורשתית של הסגולה, ומציין את הנקודה שבה הופכת הסגולה מתופעה של יחידים לתופעה קיבוצית:

...עד שהוליד יעקב אבינו שנים עשר שבטים כולם ראויים לעניין הא-להי.¹⁰

נראה מכאן בפשטות שכבר ברגע לידתם היו ראויים השבטים כולם לעניין הא-להי, ולא שבזכות מעשיהם נהיו ראויים לכך.

ריה"ל מזכיר בהמשך כמה פעמים גם את עניין החכמה שעברה בירושה בזרע הסגולה. בהמשכו של המאמר הראשון (סי' מט, סג, למשל), הוזכרו ה"לשוף" וה"חכמה", אך כלל וכלל לא בהקשר של עניין הסגולה.¹¹

⁷ ועיי' לקמן בביאור מפורט יותר של משפטים אלו. גם ראיית הסגולה כנגלית לכול מתקופתו של יעקב אבינו מתאימה לדברי החבר במאמר א, מז, וראה עוד לקמן בעניין זה.

⁸ באיגרת תקנה, שם, ביאר הרב קוק את היחס שבין הסגולה והבחירה "שהם יחד בונים קדושת ישראל וההתקשרות הא-להית עמהם". הרב קוק אומר כי "החלק של הסגולה הוא הרבה, באין ערוך כלל, יותר גדול וקדוש מהחלק התלוי בבחירה". כיוון שיש מקום גם לבחירה בבניית קדושתם של ישראל, אפשר להבין בהחלט את המינוח: "ישראל אמיתי" המוזכר במאמר ג, יז. ברור שהסגולה רק מהווה את הכישרון העקרוני לקבלת נבואה, אך יש לטפח מאוד את הצד הבחירי המממש סגולה זו, כדי להגיע אל מדרגת הנבואה בפועל, ולעניין זה שהוא הנדון שם, "ישראל אמיתי" הוא כזה המממש את הסגולה שבו.

⁹ ברור הדבר שריה"ל עוסק כאן בצד הסגולי מצד עצמו, דהיינו התורשה הישראלית הטבעית, שהיא מעלה של "פרידה עצמית", אך אין משמעות הדבר שלא קיים בישראל גם פוטנציאל נמוך יותר. אם נשתמש בלשון אחרת נאמר שריה"ל עוסק כאן בצד הנשמתי של ישראל, אך ודאי שיש לישראל גם רוח, נפש וגוף. הצד הסגולי-הפנימי - הנשמתי הוא הבלתי מותנה ואין בו שינוי, אך ברבדים האחרים יתכן, כמובן, שינוי מעצם היות ישראל בעלי בחירה, ככל האדם. ובזה שונה ה"פרידה העצמית" שבין ישראל לבין אומות העולם מה"פרידה העצמית" שבין האדם לבין הבהמה. וכך ממשיך הרב קוק בדרשתו, המבוססת על שיטת ריה"ל: "היה רצון השי"ת שיהיה ליעקב כוח זר חוץ לנפשו, שיהיה אפשר לו להשתמש במקום הצורך במידות הרעות, אבל בתור קנין של נפש לא יהיה בו כלל" (מדבר שור, עמ' רסט). וראה גם באורות, עמ' קמט (ג) ועוד.

¹⁰ המקור לדברי ריה"ל כאן הוא הגמרא בשבת קמו, א. ועיי' לקמן בפרק ג של מאמרנו.

מובן מאליו שהצד הסגולי אינו היחידי הפועל בישראל, ואכן יאה ומתאים לאנשי הסגולה למסור את חכמתם לממשיכיהם הרוחניים, ופשוט.

גם בהמשך (סי' צה), שם עוסק החבר בעניין הסגולה, אין כל קושי שהוא בהזכרת הפן הלימודי בצד הפן המולד. כאמור, הקשר שבין שני הצדדים הוא טבעי ומתבקש.

אדרבה, דקדוק בלשון החבר בסי' צה מחזק את ההבנה כי הסגולה מצד עצמה אין בה כל עניין נרכש: ...כך היה אברהם סגולת עבר ותלמידו.

כאן ברור לחלוטין שהסגולה והלימוד שני דברים הם. מובן, שאברהם שהיה סגולת עבר היה גם תלמידו, אך לא משום שהיה תלמידו היה סגולתו.

ג. יצירת הסגולה הישראלית – בתקופת האבות ובהר סיני

בדברי ריה"ל מבואר כי הסגולה הישראלית עברה בתורשה גנטית מאדם הראשון והגיעה לבירורה המשפחתי-קיבוצי בשנים עשר השבטים, בניו של יעקב אבינו (מאמר א, מז).

המקור לכך הוא במסכת שבת (קמו, א):

אמר ר' אבא בר כהנא: עד שלושה דורות לא פסקה זוהמא מאבותינו. אברהם הוליד את ישמעאל,

יצחק הוליד את עשו, יעקב הוליד י"ב שבטים שלא היה בהן שום דופי.

אמנם, לפני כן הובאה בגמרא שם (קמה, ב – קמו, א), דעה החולקת על ר' אבא בר כהנא. לפי דעה זו פסקה זוהמת הנחש מישראל רק במעמד הר סיני:

מפני מה עובדי כוכבים מזוהמין? שלא עמדו על הר סיני, שבשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא

ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן. עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני לא פסקה זוהמתן...

ופליגא דר' אבא בר כהנא...

נראה, לענ"ד, שריה"ל משלב את שתי הדעות הללו במהלך ספר הכוזרי. הדגשת הפן של האבות מתחילה כבר בפתח דבריו של החבר (כוזרי, א, יא):

אנחנו מאמינים בא-להי אברהם, יצחק ויעקב...

החבר אינו מתחיל את הצגת האמונה במעמד הר סיני אלא באבות¹². בהמשכו של סימן זה מוזכר מעמד הר סיני כמרכזי בבסיס האמונה.

גם בתיאור המפורט הראשון של השתלשלות הסגולה התורשתית¹³, מתחיל החבר באדם הראשון, דרך האבות, ובהמשך הפירוט מוזכר גם משה רבנו, אף שהסגולה הא-להית אינה עוברת דווקא דרכו¹⁴! דומה שציונו של משה בהקשר זה מורה על היותו קשור באופן מהותי לעניין הסגולה והתפתחותה, בהיותו הדמות העומדת במרכזו של מעמד הר סיני.

בהמשכו של מאמר ראשון מתאר החבר את מעמד הר סיני כמעמד של "בריאה":

הנימוס אשר התחלתו מהבורא הוא קם פתאום, ואמר בו היה ויהיה, כבריא את העולם. (כוזרי, א, פא)

נתינת התורה הרי היא כבריאה א-להית, כיצירה חדשה, כשם שהסגולה הא-להית היא כזו.

מעמד הר סיני והציוויים שבו מקבעים את אופיה של הסגולה הישראלית. אין הכוונה כאן לפן הלימודי-הנרכש שבמתן תורה אלא לפן הנשמתי-המוטבע שבו¹⁵. המצוות קשורות, כמובן, לצד הבחירי, אך הן

נובעות מתוך בריאה א-להית, מתוך יצירה נשמטית. דרך האבות ירשו ישראל את המידות המיוחדות להם¹⁶. במתן תורה הוטבעו המצוות וכלל תכניה של התורה בסגולתם של ישראל.

על בסיס ראייה זו של ריה"ל כתב הרב קוק:

¹¹ משום כך אני תמה על הע' 20 שבמאמרו של הרב עמית, שכן, כאמור, הנושא של הסימנים הנ"ל אינו סגולת ישראל. ברור שכאשר הנושא הוא העברת המסורת מדור לדור בנוגע להיות העולם נברא, ולעניין מניין שנותיו של העולם, מציין ריה"ל את הפן הלימודי והתרבותי.

¹² ועי' גם שם, שם, כה.

¹³ שם, שם, מז.

¹⁴ נראה, כי סי' זה מתבסס על רשימות היוחסין שבתורה החל מפרשיות 'בראשית' ו'נח'. יתכן, כי משה מוזכר כאן בהיותו "חותם" שושלת יוחסין בפרשת 'וארא'. אמנם, ציונו של משה, כאן, ולא של אהרון, המופיע גם הוא בסוף שושלת היוחסין שבפרשת 'וארא' מלמד כי למשה יש מקום מהותי בהופעתה של הסגולה. ועי' גם בסי' צה העוסק בהשתלשלות הסגולה, ובמקומו של משה רבנו בסימן זה.

¹⁵ פן זה מודגש רבות במשנתו של המהר"ל מפראג. עי', למשל: תפארת ישראל פרקים א, ה, ו' ועוד.

¹⁶ ועי' לקמן בפרק ד של מאמרנו.

...על ידי התורה אנו נבראים מחדש. לא חלקים שכליים נותנת לנו התורה... אלא היא יוצרת אותנו מחדש... על ידי תורתנו נעשה עם ישראל ליצירה חדשה מיוחדת¹⁷.

(משנת הרב, הוצאת בית אל, עמ' קמד-קמז)

על ידי התורה האלהית נעשה עם ישראל ליצירה חדשה. לא על פן בחירי-נרכש מדובר כאן, לא על חינוך ולא על לימוד. הרב קוק מדבר כאן על הטבעה הווייתית. הטבעה זו המצטרפת להטבעה הסגולית שמימי האבות מקבעת את אופיה של הסגולה הישראלית, במובנה הנשמתי-הגנטי. במאמר החמישי של ספר הכוזרי בולט מאוד הפן הסגולי הזה, שבמעמד הר סיני, כפי שיבואר בהמשך המאמר.

יתכן, שיש בראיה זו של מעמד הר סיני כהוספת נדבך לסגולתם הפנימית של ישראל, הסבר גם לתיאורה הראשוני של סגולת ישראל בספר הכוזרי. ריה"ל בוחר לתאר את הסגולה הלאומית הזאת, לראשונה, דרך דמותו של משה רבנו¹⁸. לפי דרכנו, הסיבה לכך היא משום שמשה רבנו, בהיותו נותן התורה, מהווה לא רק ביטוי של הסגולה, אלא קשור מהותית גם לקיבועה כפי שהיא, על ידי ריבונו של עולם - במעמד הר סיני¹⁹.

ד. ביאור חטא העגל בעניין הסגולה

סימנים צב-צז במאמר הראשון עוסקים בחטא העגל.

בסימנים צד ו-צז מעמת מלך כוזר פעמיים את החטא הקשה עם **מעלתם** (סי' צד) ו**גדולתם** (סי' צז) של ישראל. ברור שמעלת ישראל וגדולתם היא סגולתם, וכמבואר מייד בדברי החבר (בסי' צב הוזכרו "שבחי האומה" בלבד).

החבר מאריך בתשובותיו בסי' צה ו-צז.

הנושא של התשובה הראשונה (סי' צה) הוא סגולת ישראל והשתלשלותה²⁰. אין כאן נגיעה ישירה בביאור חטא העגל עצמו.

לעומת זאת, התשובה השנייה (סי' צז) עוסקת בעיקר בגופו של חטא העגל. כאן החבר מפחית מאוד מחומריו של החטא מכפי שהיא מצטיירת בעיני המלך.

נראה, שהסיבה לשוני התוכני הגדול שבין שתי תשובותיו של החבר טמונה בשוני הגדול שבין שתי שאלותיו של המלך. אלא שבניגוד לאופיין השונה כל כך של התשובות הניכר מקריאה ראשונה שלהן, אפשר לטעות במבט ראשון ולראות את שאלות המלך כפי שהוצגו בסי' צד ו-צז כזהות, ואין הדבר כן. נצטט את שאלות המלך, כפי שהן מופיעות בתרגומו של אבן תבון:

וזה מנסותך ועורך לעמך. ואי זה עוון גדול מזה, ואי זו מעלה תישאר אחר זה? (כוזרי א, צד)

זאת באמת היא הגדולה הנמשכת מאדם, ואדם היה הגדול שבבריות הארץ ונתחייבה לכם הגדולה על

כל הנמצאים בארץ. אבל איה הגדולה הזאת מן החטאת הזאת? (שם, צז)

בשאלה הראשונה (סי' צד) סובר הכוזרי שלא יתכן שתישאר מעלה-סגולה לאחר חטא העגל. כתשובה לכך מבאר החבר בסי' צה את עניינה של סגולת ישראל, כהרחבה למה שהחל לבאר כבר בחלקו הראשון של המאמר הראשון. לאחר תשובה זו של החבר מופיעה לראשונה ובאופן מוחלט (סי' צז) הסכמה-הודאה של מלך כוזר למושג סגולת ישראל (!)²¹:

¹⁷ הדברים הובאו במאמרו של הרב עמית, אך נתבארו על ידו באופן אחר. לעני"ד, פשוט דברי הרב קוק היא כפי שכתבנו בגוף המאמר, ועיין לעיל בפרק א של מאמרו. דברי הרב קוק אלו רק מחזקים את הבנתנו בדברי ריה"ל. לדעת שניהם הסגולה היא הטבעה נשמית מוחלטת ובלתי משתנה. הטבעה זו נעשתה בשלבים, שהבולטים שבהם – האבות ומעמד הר סיני.

¹⁸ כוזרי, א, מא-מג.

¹⁹ גם הרמב"ם מזכיר תדיר בהקשר לסגולת ישראל (ועיין בפרק ה במאמרו) את האבות ואת מעמד הר סיני בכפיפה אחת. ועיין בביאורו של הרב שילת לפירוש המשניות של הרמב"ם למסכת אבות (מהדורת שילת, עמ' קיג). אמנם, יתכן שיש הבדל בין הרמב"ם לבין ריה"ל ב"משקלו" של מעמד הר סיני ביצירת הסגולה הישראלית, ומכאן נובע, אולי, היחס השונה של שני גדולי ישראל אלו למעמדם של הגרים, התלוי במחלוקת שתי דעות האמוראים שבמסכת שבת, שצוינו לעיל. ואכמ"ל.

²⁰ סי' זה מהווה מבחינת תוכנו העקרוני המשך לסי' כז-מג ו-מז.

²¹ דברי החבר (מאמר א, כז) כי "...אנחנו נקראים הסגולה מבני אדם" קוממו את מלך כוזר, שאמר "אני רואה אותך מתהפך היהודי, וכבר שב דברך רזה אחר שהיה שמן" (סי' כח, שם). לא מצוין במפורש בדברי הכוזרי במה לא נשאו חן בעיניו דברי החבר, אך מתשובת החבר הנמשכת המבארת את עניין הסגולה, נראה כי הכוזרי התקשה לקבל מושג זה. כך גם ביארו ה"קול יהודה" וה"אוצר נחמד" בסי' כח. אמנם, נראה כי גם דברי החבר, שם: "...והתחבר כבודו אלינו" קוממו את המלך, ובכלל נושא זה של התקשרות הא-להות המרוממת והנישאה

זאת באמת היא הגדולה הנמשכת... ונתחייבה לכם הגדולה על כל הנמצאים בארץ.

"גדולה נמשכת" – בלשון הווה, דהיינו גם לאחר החטא.

"ונתחייבה..." – זוהי ההגדרה הברורה של הסגולה המחויבת והמוכרחת מעצם היותכם מעל כל הנמצאים בארץ.

יש כאן ניגוד ברור למה שאמר המלך לעיל (סי' מב) לפני שהתבאר לו עניין הסגולה:

אבל המעלה הזאת א-להית מלאכותית, **אם היא נמצאת**...

ואילו כאן מודה הכוזרי לראשונה באופן עקרוני כי המעלה הא-להית המלאכותית הזו קיימת **בארץ**.

שאלת המלך כעת שונה לחלוטין: "איה הגדולה הזאת מן החטאת הזאת?"

הכוזרי שואל היכן באה לידי ביטוי הסגולה בחטא הנורא הזה. כיצד יתכן ניגוד חריף כל כך בין סגולה כה נעלה לבין בחירה כה מקולקלת?²²

כאן לא נזקק החבר לביאור מחודש של עקרון הסגולה המוחלטת. אין צורך בכך, שהרי הכוזרי כבר הודה בכך. כאן על החבר להתמודד עם בעיית הפער העצום שבין הסגולה לבין הבחירה, כפי שבאה לידי ביטוי, לכאורה, בחטא העגל. בהתאם לכך מאריך החבר להסביר בתשובתו השנייה (סי' צז) שהפער אינו כה גדול כפי שסבר הכוזרי. בחטא העגל השתתפו מעטים, החטא לא היה מתוך כוונה להמיר את הא-להות בעגל זהב, ח"ו, אלא כדי שיהיה להם "נעבד מורגש" ובפרט על רקע התפיסות האמוניות שבאותה התקופה, ואכמ"ל.

סימן זה, יותר ממה שהוא מלמד אותנו על חטא העגל, הוא מלמד על תפיסתו של ריה"ל את היחס שבין הסגולה לבין הבחירה. החבר מסכים לעיקרון שהציב המלך כי לא מסתבר, שייוצר פער חריף כל כך בין הסגולה לבין הבחירה. חטא העגל, כפי שהבין אותו מלך כוזר - לא סביר, באמת, שיתרחש זמן קצר כל כך לאחר מעמד הר סיני. אין ספק שיתכנו מצבים שבהם מסתתרת הסגולה מאחורי בחירה פגומה, אבל פער גדול מדי מצריך הסבר נוסף!

דברים דומים לכך מצאנו בדברי הרמב"ם. הרמב"ם גם הוא מסכים לעיקרון של סגולת ישראל הא-להית, המוחלטת והבלתי-מותנית²³. תפיסה זו של הרמב"ם מופיעה במקומות רבים בכתביו²⁴, ובאה לידי ביטוי

בעוה"ז-השפל, תופס מקום נרחב בהמשך הספר. עי', למשל: א, ו ; א, סח ועוד במקומות רבים. שני הנושאים קשורים זה לזה באופן הדוק, שהרי ריה"ל רואה את שיא הביטוי של סגולת ישראל במדרגת הנבואה, כפי שעולה בבירור מ-א, מג ; ה, כ ועוד.

²² כך הבין הרב הנזיר את השאלה: "כיצד חטאת העגל באה מתוך גדלות העם?" (הכוזרי המבואר, ח"א, עמ' קט). גם ה"אוצר נחמד" פירש כך בתחילת ביאורו לסי' צו. אמנם, אח"כ הוסיף להסביר את שאלת המלך בסי' זה גם כשאלתו בסי' צד. גם ה"קול יהודה" הלך בדרך זו של השוואת השאלות. כאמור, לדעתי פשט מילותיו של ריה"ל הן כפי שביאר הרב הנזיר, וכמבואר בגוף המאמר.

כאן עלי להוסיף הערה עקרונית הנוגעת למאמר זה לעומת מאמרו של הרב עמית, ואף נוגעת ללימוד ספר הכוזרי בכלל. הרב עמית השתמש בתרגומו של אבן שמואל. במאמרי השתמשתי בתרגומו של אבן תבון. תרגומו של אבן תבון הוא מדויק ונאמן למקור לאין ערוך יותר מתרגומו של אבן שמואל. (ועי' בדבריו החריפים של הרב קפאח, בהקדמתו לתרגומו שלו לספר הכוזרי). דומני שתרגומו של אבן שמואל לסי' צו הוא תרגום מטעה, ועל פיו נראית יותר הבנתו של הרב עמית (א"כ, גם כאן אין הדברים מוכרחים). ועי' עוד לקמן בעניין תרגומו של סי' כ במאמר החמישי. אני הקטן נוהג בלומדי ובלומדי בספר הכוזרי להשתמש, אמנם, בתרגומו של אבן שמואל בשל היותו מצוי יותר, ואף קריא יותר עבור בני דורנו. אך אני משתדל להקפיד להשוות את התרגומים בכל מקום ומקום ולהצביע על ההבדלים המהותיים המצויים, לא אחת, ביניהם, תוך העדפה ברורה של תרגום אבן תבון. גם מהרב יצחק שילת שמעתי כי הוא מעדיף העדפה ברורה את תרגומו של אבן תבון. ועי' בהקדמתו של הרב חיים אביהוא שורף לחלק ג של 'מתוך התורה הגואלת' (עמ' ח-ט). ואף אם תהיה עיקר תועלתו של מאמר זה בהבאת חלק מלומדי הכוזרי להיצמד לתרגום המדויק יותר, והיה זה שכרי.

²³ אין כוונתנו לטעון כי שיטת הרמב"ם זהה לשיטתו של ריה"ל בעניין זה, ודי בהזכרת עניין הנבואה המהווה לדעת ריה"ל שיא בהופעתה של הסגולה הישראלית, ולעומת זאת לדעת הרמב"ם גם גויים מסוגלים להגיע לנבואה (איגרת תימן, מהדורת שילת, ח"ב עמ' קלח). כוונת הדברים היא לעצם תפיסתו של הרמב"ם בדבר הסגולה הישראלית, ועי' בהערות הבאות.

²⁴ לא נדון כאן במכלול שיטתו של הרמב"ם. נציין רק כמה מקורות: ה' תשובה ב, י ; ה' איסורי ביאה יט, יז ; פיהמ"ש לאבות פ"ה מ"ח ועוד. עיין ריכוז של מקורות אלו ואחרים בביאורו של הרב שילת לפי המשנה באבות שם (מהדורת שילת, עמ' קיב-קיג).

באופן מיוחד בהתייחסותו לתכונות הגנטיות המיוחדות של עם ישראל, כפי שצינו אותן חז"ל: "רחמנים, ביישנים וגומלי חסדים" (יבמות עט, א).

ברור מאילו שתכונות אלו קשורות לסגולה מולדת, אך עלולות שלא לבוא לעתים לידי ביטוי. למרות זאת, כך מובא בהלכותיו של הרמב"ם בעניין זה:

...שהצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו... וכל מי שהוא אכזרי ואינו מרחם יש לחוש

ליחוסו, שאין האכזריות מצויה אלא בגויים... (הלי מתנות עניים ו, א-ג)

הרמב"ם ידע, כמובן, שסגולה אינה באה תמיד לידי ביטוי וייתכן מצב שבו מי מישאל לא מרחם על אחיו. אמנם, מי שהוא אכזרי יש לחוש לייחוסו. יתכן שהוא מזרע ישראל, אך יש לחוש, כיוון שאכזריות היא תכונה שאינה מתאימה לסגולת ישראל. התנהגות אכזרית - הגם שהבחירה החופשית מאפשרת אותה - אינה אמורה, בדרך כלל, להופיע בפועל בישראל.

יש כאן - בדברי ריה"ל ובדברי הרמב"ם - העצמה של מושג הסגולה והתרחבותו אל עבר תחום הבחירה החופשית. במילים אחרות, הבחירה החופשית של ישראל, בניגוד לזו של הגויים, כיוון שהיא מתחילה מתוך נקודה סגולית כל כך נעלה, עלולה פחות לנפילות חמורות.

ה. "סגולת ישראל" במאמר החמישי בספר הכוזרי

כך מנוסח עניין סגולת ישראל במאמר ה ס' כ, בתרגומו של אבן תיבון:

...וכן הפחות שבבני תורת הא-להים יותר מעולה במדרגה מן המעולה שבאומות עכור"ם שאין בהם

תורת הא-להים, כי התורה²⁵ שהיא מאת הא-להים מקנה הנפשות מנהג המלאכים ותכונתם, וזה מה

שאינו משיגים אותו בלימוד. והראיה על זה כי ההתמדה על מעשה התורה ההיא מביאה אל מדרגות

הנבואה אשר היא הקרובה שבמדרגות האנושיות אל הא-להים. אם כן, בעל התורה הממרה טוב

מאשר אין לו תורה, כי הוא כבר הקנתהו תורת הא-להים מנהג מלאכותי השקיף בו על מדרגת

המלאכים, אף על פי שמריו בלבד אותו עליו והפסידו, נשאר לו ממנו רשמים ונשאר באש הכוסף

אליו, אבל אם היו נותנין לו הבחירה לא היה בוחר שיהיה במדרגת מי שאין לו תורה, כאשר האדם

כאשר יחלה ויעונה במכאוביו, אילו היו נותנין לו הבחירה שיהיה סוס או דג או עוף מתענג בלי

מכאוב, ויובדל בינו ובין השכל אשר יקרבהו אל מדרגת הא-להות, לא היה בוחר בו.

נראה לי, שדברי ריה"ל כאן מחזקים באופן ברור את ההבנה שסגולת ישראל היא עניין גנטי - בלתי תלוי במעשים.

הביטוי "בני תורת הא-להים" משמעותו עם ישראל. "מקיימי תורת הא-להים" לא נאמר כאן. השימוש

במילה "בני" מבטא תכונות מולדות²⁶.

"מקנה הנפשות מנהג המלאכים ותכונתם" - תכונת המלאכים ודאי היא עניין סגולי, וגם המנהג עליו

מדובר כאן הוא מנהג הנפשות - זאת אומרת תכונה פנימית.

"והראיה על זה כי ההתמדה על מעשה התורה..." - במילים אלו, דומני, טמונה ההוכחה החותכת ביותר

להסברנו בסימן זה. מילים אלו מלמדות בבירור כי עד כאן לא דובר על מעשה התורה אלא על עצם היות

ישראל "בני התורה". העובדה שההתמדה על "מעשה התורה" - המצוות, מביאה למדרגת הנבואה איננה

הסגולה בעצמה, אלא ראיה לקיומה של סגולה זו. כאן מבקש ריה"ל להוכיח את קיומה של הסגולה, וודאי

"התורה" היא מושג כולל יותר מ"המצוה" המופיעה כאן ובהמשך הסימן בתרגומו של אבן שמואל. אמנם, גם על

פי תרגומו של אבן שמואל נראה יותר להסביר כי המצוה עצמה היא שמקנה את המעלה המיוחדת, ולא קיומה

של המצוה. במילים אחרות: מעלתם של ישראל נובעת מהיותם מצווים במצוות א-להיות, וכהדגשת החבר:

"התורה שהיא באה מאת הא-להים", ואין היא תלויה בשאלה אם ישראל מקיימים בפועל מצוות אלו או לא.

ראיה לכך שזו משמעות המילה "מצוה" כאן היא מכך שבהמשך הסימן מדבר החבר על "מעשי המצוה", כאשר

רצונו לציין את הצד הקיומי של המצוה. הצד הקיומי של המצוות כאשר הוא מביא לנבואה מהווה ראיה למעלה

המיוחדת ואינו יוצר אותה, וראה בהערה הבאה. שימוש דומה במושג "תורה" עושה רס"ג במשפטו הידוע:

"אומתנו איננה אומה כי אם בתורותיה" (אמונות ודעות ג, פז). גם שם ברור לחלוטין מתוך הקשר הדברים כי

נתינה של התורה לישראל היא המייחדתם, כאומה, ולא קיימם את התורה.

יש כאן שוני עצום בין תרגומו המדויק של אבן תבון לבין תרגומו של אבן שמואל, ולכן מה מאוד אתמה על הע'

29 במאמרו של הרב עמית, שפטר עניין זה בכדרך אגב. לענ"ד, שלא כפי שנכתב בהערה, שם, אין כאן רק "שינוי

מיקוד" אלא שינוי מהותי. למיטב הבנתי במאמר החמישי מדובר בהחלט על תכונה גנטית, ולא כפי שכתב הרב

עמית. עוד מתעלם שם הכותב מכך ש"ההתמדה על מעשי המצוה הזאת" היא רק ראיה "לדבר" - לסגולה.

המעשים אינם מקנים את התכונה הא-להית אלא מעידים עליה, בהביאם למדרגת הנבואה, וכמבואר לקמן בגוף

המאמר.

שהוכחה כזו לא תיתכן אלא מתוך מה שאנו רואים בצד הבחירי. בחירה המביאה למדרגה גבוהה כל כך מעידה על פוטנציאל אדיר. פוטנציאל זה הוא הסגולה.

"בעל התורה הממרה... מריו בלבב אותו עליו והפסידו" - כאן מדובר בפשטות אף במי שאינו מממש במעשיו כל עיקר את הסגולה הטבועה בתוכו. ריה"ל מדגיש שמה שנשאר לו הם "רשמים וכוסף" – עניינים נפשיים-פנימיים שאינם באים לידי ביטוי בפועל. בכל זאת הוא מכונה "בעל התורה" בשל היותו מצוה ולא בשל היותו מקיים, שהרי אין הוא מקיים, וכיוון שהעיקר הוא עצם היותו בעלים של המדרגה הסגולית הוא "טוב מאשר אין לו תורה", גם במצבו זה.²⁷

גם הדימוי בסוף הפסקה לחילוק שבין אדם לבין בעלי החיים מחזק את הבנתנו, שהמדובר הוא במדרגה שבעצם ההווה²⁸.

סוף דבר

נוכחנו לדעת, כי אכן הסגולה הישראלית במשנת ריה"ל, מובנה - הטבעה א-להית מוחלטת באופיה של האומה וביחידיה, וכי אין גרעון אפשרי במעלה מוטבעת זו, אפילו לא על ידי חטא כחטא העגל. מעלה זו הוטבעה באומה הישראלית בשלבים. היא השתלשלה מאדם הראשון אל האבות והופיעה בגילוי קיבוצי החל מבניו של יעקב אבינו. למעמד הר סיני (ולמשה רבנו) מקום חשוב בהטבעה א-להית זו. מסתבר, כי בתקופת האבות הוטבעו המידות, תכונות הנפש, המיוחדות לאומה, ובמעמד הר סיני הוטבעו בישראל התורה ומצוותיה.

לסגולה בהשתלשלותה נלווה צד לימודי-תרבותי נרכש, שהיווה מימוש חיובי של הסגולה על ידי הצד הבחירי שבאומה וביחידיה. אמנם, הסגולה איננה ערובה כי לא יתקלקל הצד הבחירי. הבחירה החופשית נתונה לממש את הסגולה או להתכחש לה. ברור, ממילא, כי היותם של ישראל "בני תורת הא-להים"²⁹ אינה פוטרת אותם מעמל. אדרבה, היא מחייבת אותם ליותר ממה שמחויב מי שאינו "בעל התורה"³⁰. אך, לעולם נשאר **מעלתם העצמית** של ישראל, אף כאשר הם חוטאים, מעל למעלת מי שאין בו הסגולה.

²⁷ על פי הסברנו, לא המצוות שיש ברקורד שלו הן הרשמים אלא התכונה הנפשית-הפנימית שהוטבעה בו בהיותו מצווה.

²⁸ מעבר לכל המדויק מסימן זה כשלעצמו, קשה מאוד לקבל את ההנחה שהחבר, המסכם כאן את "תורת המדרגות" שהופיעה במאמר הראשון, משנה כאן באופן מהותי את שנאמר במאמר הראשון.

²⁹ כוזרי ה, כ.

³⁰ שם. כך אמר הנביא: "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה, על כן אפקד עליכם את כל עוונותיכם" (עמוס ג, ב).